

Pestens år i Ålem och Mönsterås 1710-1711

Dödsdansen, av Michael Wolgemut

*De smittans ilar,
Som rensa länder;
De nattens pilar,
Som ut jag sänder,
De slå sitt offer, och slaget tål
ej mur af koppar, ej sköld af stål.*

(Johan Olof Wallin – Dödens Engel)

Från Stockholm till Kalmar

Sveriges dagar som stormakt såg ut att vara räknade. Det förnedrande nederlaget vid Poltava 1709 tycktes vara vändpunkten. Ett år senare satt Karl XII nere i Bender. I Sverige hade några besvärliga missväxtår och kalla vintrar gjort tillvaron svår för stora delar av befolkningen. Det sägs att kölden var så stark 1709 att hela Östersjön var isbelagd och att ekarna den sommaren förvisnade och trädgårds-träden måste borthuggas "sedhan de af samma kiöld utdödt hade." När snön smälte uppstod översvämningar som förstörde allt som hamnade under vatten. Därav följde allmän missväxt och skaror av tiggare översvämmade riket. Folket var, som Nils Rosén von Rosenstein skriver, "skrämdt, nedslaget och modfäldt."¹

Det var alltså en utmattad och försvagad befolkning som mötte det nya decenniet. Men det räckte inte med krig och hungersnöd. Av apokalypsens ryttare återstod döden. Pesten. Och det blev en pest som landet stod till synes försvarslös inför och som skulle bli det värsta gisslet sedan digerdöden.

En veritabel undergångsstämning spred sig där pesten gick fram. Människorna talade om Guds straff och att Gud hade övergett folket. I Ålems socken var Daniel Brauner kyrkoherde för omkring 1 400 själar vid pestens utbrott 1710. 9 månader senare fattades 570. Och i Mönsterås tvingades kyrkoherde Birger Hassellöf se sin församling på väl 1200 medlemmar i det närmaste halveras.

I grund och botten var det samma pest som plågat Europa till och från allt sedan 500-talet. Mest omtalad är den farsot från 1300-talet som gick under namnet digerdöden. Under de århundraden som följde skulle pesten återkomma i våg efter våg, om än inte alltid med samma brutala styrka, men så sent som på 1620-talet verkar den ha härjat i Kalmar län.

Pesten ankom till Stockholm sommaren 1710 med en båt från Livland och Finland. I Kungliga rådets memorial den 18 januari 1711 beskrivs pesten som en farsot som "lika som en vådeld grep omkring sig och med ett ynkeligt spektakel härjade staden." Den lilla bakterien som följde med lopporna hette *Yersinia pestis* och när lopporna hade smittat och dödat råttorna gick de vidare till människan.

I september 1710 anlände pesten till Kalmar med ett kronoskepp med värvade soldater från Stockholm. Kalmar län hörde till de svårast hemsökta landsändarna, vilket sannolikt får tillskrivas sjöfarten och den slappa bevakningen vid Kalmar sjötull.

¹ Nils Rosén von Rosenstein, 1772, Tal om pesten. Vet. Acad. Handl.

Ålem

I december 1710 kom pesten till Ålems socken. Den gick skoningslöst från by till by, från familj till familj. Offren kunde räknas i hundratals innan den i september 1711 släppte sitt grepp och vandrade vidare.

De flesta år dog mellan 20 och 40 personer i socknen, men enbart i december 1710 avled 76 av totalt 121 det året och under 1711 dog 515 personer. Ohyggliga dödstal som vittnar om pestens genomgripande omfattning.²

Även om några dog av andra orsaker så får vi räkna med att pesten sammantaget skördade omkring 570 av socknens invånare. Samma år föddes 35 respektive 43 barn.

1710 och 1711 dog det alltså totalt 636 personer, samtidigt som det föddes 78 barn. Det ger ett födel-seunderskott på 558 personer, vilket också torde motsvara den ungefärliga befolkningsminskningen. Låt vara att vi inte vet hur många som flyttade in och ut från socknen.

Mantalslängderna bekräftar kyrkböckernas dystra uppgifter. I mantalslängderna skulle de flesta arbetsföra mellan 15 och 63 år registreras.³ Men eftersom alla under 15 år och de flesta äldre än 63, samt en del andra sociala grupper, var befriade från mantalspenningen, kan längderna vara vanskliga att använda för att räkna ut befolkningmängden. Undersökningar där man har kunnat jämföra mantalslängder med de mer utförliga husförhörslängderna, tyder på att mantalslängderna tog upp mellan 35 och 45 procent av en sockens befolkning.⁴ Det skulle i så fall betyda att man måste multiplicera de mantalsskrivna med mellan 2,2 och 2,9 för att få socknens ungefärliga befolkningmängd. I Ålem vet vi ungefär hur mycket befolkningen minskade i absoluta tal och därför blir det möjligt att någotsånär finna en riktig koefficient för mantalslängderna.

1710 redovisas 565 mantalsskrivna personer i Ålems socken. Om vi multiplicerar den summan med 2,9 så får vi en total befolkning på 1 638 personer. Förmodligen är den siffran något för stor.

När Manne Hofrén försöker beräkna socknens folkmängd genom att multiplicera jordebokens hushåll med 7, bedömer han att den 1685 hade en befolkning på omkring 1200 invånare, men han tillägger att

² Det finns uppgifter i tidigare forskning som gör gällande att prästerna inte fick begrava dem som dog i pesten, varför de inte finns med i dödböckerna. Så förefaller inte vara fallet i Ålem. Ökningen av antalet döda från omkring 20 per år till över 500 kan rimligtvis bara förklaras av pesten. Något större mörkertal finns därför rimligtvis inte för Ålems socken. Bakgrunden till uppgiften är att Kungliga Rådet den 8 november 1710 utfärdade en förordning om att de som dött i pesten skulle "af de därtill utsedda gjenast utan någon swepning eller ringaste andra Ceremonier, Graföl, Process, Bårkläde eller annat slikt, skaffas till jorden, utom Staden och på Landet i afsides backe, och där tillika med sina gångoch sängkläder djupt i jorden nedgrafwas, och med jord övertäcka." Detta påbud väckte avsky och protester från befolkningen och uppenbarligen fanns det präster som struntade i reglerna.

³ För diskussion om vilka som befriades, se exempelvis Lext, Gösta, 1979, Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Från 1693 finns egentligen ingen övre åldersgräns där man blir befriad, men praxis förefaller många gånger även fortsättningsvis ha varit att dra gränsen vid 63. Egentligen skulle man bara befrias om man var så gammal eller bräcklig att man avstått sitt hemman och blev försörjd av sina barn.

⁴ Se Friberg, Nils, 1954, Dalarnas befolkning på 1600-talet.

”möjligen är siffran för låg.”⁵ Låt oss anta att Hofrén, som han själv tror, underskattade befolkningsmängden något, och att den 1685 var 1 300. Om vi sedan föreställer oss en långsam ökning fram till 1710 så hamnar vi på ungefär 1 400 invånare.

Det finns alltså goda skäl för att sänka multipliceringskoefficienten något från 2,9 till 2,5, vilket ger en befolkning på 1 412 personer år 1710 ($565 \times 2,5 = 1\,412$). Utifrån dödböckerna vet vi att runt 570 personer dog i pesten. Om den antagna befolkningsmängden för 1710 stämmer, så innebär det alltså att omkring 40 % av befolkningen miste livet. Låt oss jämföra med mantalslängden 1712.

1712 fanns det 435 mantalsskrivna, vilket med samma koefficient innebär en befolkning på 1 087 personer ($435 \times 2,5 = 1\,087$).

Det ger en befolkningsminskning på ungefär 325 personer, eller 23 %. Siffran hamnar ganska långt under den befolkningsminskning på 558 personer eller de 570 döda i pesten som kyrkböckernas uppgifter pekar på.

Å andra sidan redovisar mantalslängderna bara en del av den vuxna befolkningen mellan 15 och 63 år, och vi vet att närmare hälften av dem som dog i pesten var barn, en omständighet som är svår att väga in i beräkningen, särskilt då vi inte vet hur stor andel av befolkningen som utgjordes av barn mellan 0-15 år.

Förmodligen är det mer riktigt att 1712 multiplicera med 2,0 för att kompensera överdödligheten hos barn. Det leder till en befolkning på 870 personer, vilket i så fall innebär en befolkningsminskning på omkring 542 personer, eller 38 %, vilket bättre stämmer med kyrkböckernas uppgifter med ett födel-seunderskott på 558 personer.

Allt tyder alltså på att omkring 40 % av socknens befolkning dog i pesten.

Mönsterås

För Mönsterås socken finns inga kyrkböcker bevarade för peståren. Men mantalslängderna ger vid handen att socknen 1710 hade 497 mantalsskyldiga personer, vilket torde motsvara en befolkning på omkring 1 242 om vi multiplicerar med samma koefficient som för Ålem, 2,5.

1711 har de mantalspliktiga minskat till 327 personer, vilket innebär en befolkning på 654 personer om vi kompenserar för överdödligheten hos barn och använder koefficienten 2. Det betyder i så fall att befolkningen minskat med 588 personer, eller 47 %.

Mycket tyder alltså på att Mönsterås socken förlorade närapå halva sin befolkning i pesten.

Tidigare i Mönsterås?

Det är möjligt att Mönsterås drabbades av pesten något tidigare än Ålem, kanske beroende på att man som Kalmar stads köping hade tätare kontakter med den pestsmittade staden. Av mantalslängderna att döma når Mönsterås sin lägsta befolkningsnivå redan 1711, för att 1712 ha påbörjat en liten återhämtning, medan Ålem når sin lägsta notering 1712.

⁵ Ålemsboken, 1949, red Manne Hofrén.

Både i Ålems och i Mönsterås socknar kan vi alltså räkna med att mer än en tredjedel av invånarna dog, i Mönsterås kanske uppemot halva befolkningen.⁶

Immuniteten borta

Att utbrottet 1710–1713 blev så våldsamt berodde bland annat på att pestepidemierna hade blivit färre under 1600-talet. Ålems socken förefaller ha drabbats hårt av pesten senast 1602 då det rapporteras att 427 personer dog mellan juli och november.⁷ När den relativt goda immunitet som återkommande epidemier ger försämras och en mycket smittsam bakterie plötsligt dyker upp kan resultatet bli förödande.

Sjukdomen kom ofta som en blix från klar himmel. 75 procent av alla de människor som smittades dog inom tre dygn. De fick hög feber, fläckar på huden och avled till slut av hjärtsvikt. När sjukdomsförloppet tog längre tid syntes stora bölder på kroppen.

Bibliotekarien J.V. Broberg skriver i sin lilla bok "Om pesten i Stockholm 1710" följande:

Sjukdomen angrep såsom en blix utan föregångna långa präparativer. De sjuke anföllos af mer eller mindre häftiga rysningar, åtföljda af gäspningar och benägenhet för sömn, stor änglsan, och patienten miste alla naturliga och lifliga krafter. Derefter följde inwärtens en heftig brånad, men utwärtens stoor köld, så att de utwärtens ledamöter darra och rysa. Osläcklig törst plågade den sjuke, kräkningar och hufvudvärk; härtill kom en ytterlig grad af modlöshet och förtviflan, tungan var torr och skarp, andedräkten kort och besvärad. Många föllo nu i en djup lethargisk sömn; andra började yra och kommo i det häftigaste raseri, sprungo ut på gatan, utbredande skräck och förfäran. Ögonen voro hos de flesta hetsiga, injicerade, och ansigtsuttrycket förändradt, så att patienten var i ögonen förstäld. Pulsen ostadig, än i fullt galopp, än kryper den sachta.

När hudförändringarna kom visste man att slutet var nära:

...dels såsom blåaktiga fläckar, orsakade av underlupen blod, hvilka vanligen visade sig såsom röda och blå fläckar öfver hela kroppen, och äfven som röda, blå och svarta strimmar, såsom då man med ris piskad warder; dels såsom blåsor eller blemmor, som i försone äro små som ärter eller nötter, men sedan utvidga sig alt mer, och hafwa carbunkler och kallbrand i följe och sist sjelfva Döden; dels slutligen såsom uppsvällningar af de lymphatiska körtlarna, Buboner.

Fler kvinnor och barn

En undersökning av de två värsta pestmånaderna, december 2010 och januari 2011, i Ålems socken visar att 57 % av de döda var kvinnor. Möjligen avled fler kvinnor för att de mer än männen tog hand om de sjuka barnen. Noteras kan också att 47 % av de döda var barn i åldern 0-15 år. Även i Stockholm drabbades särskilt kvinnor och barn.⁸

⁶ I Stockholm räknar man med att 40 % av befolkningen dog. För Ölands vidkommande talas det om halva befolkningen.

⁷ Ålemsprästen Petrus Magni lät anteckna anmärkningsvärda händelser åren 1595 till 1608.

⁸ Broberg, J.V, 1879, Om pesten i Stockholm 1710.

Redan medan pesten pågick och direkt efter sköt vigselalen i höjden då många av de som blivit ensamma gifte om sig, somliga redan innan sorgeåret var till ända. Det visade sig också ganska omgående i kraftigt förhöjda födelsetal.

Lövö

Om vi tittar specifikt på Lövö i Ålems socken så kan vi konstatera att alla fyra gårdarna liksom båtsmanstorpet drabbades. Här härjade pesten under december och januari och Lövö var således en av de byar som utsattes för smittan först.

Först drabbades båtsmanshushållet. Den 9 december begravdes Nils Drakes 11-åriga dotter Marjed. Den 26 december begravdes hans hustru Kerstin, 42 år, tillsammans med sönerna Clas, 6 år, och Nils, 4 år. Nils Drake förlorade alltså sin hustru och 3 barn.

Den 21 december begravdes bonden Håkan Mattssons son Matthis, 13 år. 7 dagar senare lades Håkan själv i jorden i en ålder av 50 år tillsammans med ytterligare två barn, en dotter på 8 år och en son på 4. I denna familj förlorade hustrun både sin man och 3 barn.

På nästa gård satt Nils Nilsson och den 21 december begravdes hans son Nils, 8 år. Den 30 december begravdes ännu en dotter och ett par veckor senare, den 15 januari, hans hustru Anna Persdotter, 36 år. Nils Nilsson förlorade således hustrun och 2 barn.

Måns Mattsson och hans hustru överlevde pesten, men förlorade två barn – Nils 3 år som begravdes den 26 december, och en dotter som begravdes den 30 december.

Sista drabbades bonden Daniel och hans familj. Den 15 januari begravdes hans hustru Ingrid Larsdotter, 43 år, och 10 dagar senare hans söner Hans, 8 år, och Jon, 5 år. Den 29 januari begravdes dottern Kerstin 11 år och sonen Lars 16 år. Daniel förlorade alltså sin hustru och 4 barn.

Inalles dog 18 personer på Lövö.

Mantalslängderna visar att Lövös mantalsskrivna minskade från 10 personer 1710 till 6 personer 1711. Om vi multiplicerar de mantalsskyldiga med 2,5 år 1710 så får vi en befolkning på 25 personer. Kompenserar vi sedan för överdödligheten hos barn och multiplicerar med 2,0 1711 så får vi 12 personer detta år, det vill säga en minskning på 13 personer, vilket verkar rimligt om vi väger in att det även föddes ett par barn på Lövö under pestens tid. Lövö bör alltså ha förlorat drygt 50 %, kanske rentav uppemot 70 %, av sin befolkning i pesten.

Gårö och Tokö

Tittar vi på grannbyarna i Mönsterås socken, Gårö och Tokö, så får vi ett liknande utfall.

1710 fanns det på Gårö 3 gårdar med 7 mantalsskyldiga personer, vilket torde innebära en befolkning på vid pass 18 personer. 1711 hade de mantalsskrivna minskat till 4, vilket med koefficienten 2 gör att vi hamnar på 8 personer, vilket betyder en minskning med 10 personer, eller 56 %.

På en av gårdarna var alla tidigare invånare borta och mantalsskrivaren har gjort en lakonisk anteckning som talar för sig själv – ”döda”.

För Tokö, som vid denna tid ägdes av häradsskrivare Herman Fast, fanns 1710 5 mantalsskyldiga, vilket motsvarar en befolkning på omkring 13. 1711 hade alla bönderna försvunnit och kvar finns bara Herman Fasts änka och en dräng. Eftersom drängen knappast hade barn hade befolkningen sannolikt sjunkit till kanske bara 4 personer. Mer än hälften av byns befolkning var utan tvivel borta.

Slutord

Den senaste stora pesten som drabbade Sverige slog hårt även mot Mönsteråsbygden. I Ålems socken tyder mycket på att närmare 40 % av befolkningen dog och i Mönsterås nästintill 50 %. Katastrofen var i vår bygd således helt i paritet med digerdöden. Att denna pest inte har blivit lika omtalad som digerdöden kan möjligen bero på att den i så hög grad drabbade barnen och att det fanns tillräckligt många arbetsföra kvar i vuxen ålder som relativt snabbt kunde bidra till bygdens återhämtning.

Källor

Ålems kyrkoarkiv, födelse- och dödböcker 1699-1751, volym C:1. Institution: Landsarkivet i Vadstena.

Mantalslängder, Kalmar län, 1710-1712. Kalmar Läns Landskontor.

Lästips

Broberg, J.V, 1879, Om pesten i Stockholm 1710.

Persson, Bodil Persson, 2001, Pestens gåta.

Persson, Bodil, 2006, Gud verkar med naturliga medel: pestens härjningar i Skåne 1710-1713.

Västerbro, Magnus, 2016, Pestens år. Döden i Stockholm 1710.